

# ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА АКТУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

---

---

*Слюсаревський М. М., м. Київ*

## МАСА ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ: РОЗПОРОШЕНИЙ СТАН І ФЕНОМЕН СКОНЦЕТРОВАНОСТІ

Поставлено проблему реконцептуалізації засад психології мас, що передбачає впорядкування питомо притаманного їй поняттєвого апарату, його певне уточнення. На основі зіставлення та критичного аналізу наявних на сьогоднішній день наукових уявлень про масу під нею визнано за правомірне розуміти більш-менш стабільну і значну за чисельністю (багатотисячну або й багатомільйонну) сукупність індивідів, що не має чіткої структури, проте характеризується істотною однорідністю психологічних рис та поведінки цих індивідів. Констатується той факт, що поняття маси відображає, з одного боку, знеособлення особистості, з другого – розмивання меж між великими соціальними групами. Разом з тим висунуто положення, згідно з яким маса існує як у певному сенсі паралельна до групової соціальної (і соціально-психологічної) реальності. Тому правильніше говорити не про зникнення великих груп, а про тенденцію до поширення в суспільстві масових психічних явищ і про спорадичне набуття ним масоподібного стану. Показано, що маса перебуває зазвичай у просторово роз'єднаному, розпорошеному стані, але коли в ній виникають значні збурення, вона виявляє схильність до локалізованої концентрації, своєрідних згущень. Такі згущення маси прийнято називати натовпами, однак поняття “натовп” є вочевидь дискусійним і, до того ж, значною мірою упереджено трактовуваним, можна сказати, демонізованим. З огляду на це пропонується замінити його терміном “сконцетрована маса людей”, або просто “сконцетрована маса” (СМ). Уводяться поняття “безладно сконцетрована маса” (БСМ) та “масовий суб'єкт спільної активності” (МССА), за допомогою яких описуються якісно різні стани СМ (у традиційній термінології – різні види натовпів). Обстоюється теза про те, що виникнення МССА є початковою фазою групоутворення, причому воно в даному разі може відбуватися набагато швидше і продуктивніше, ніж за умов рутинного повсякдення. Під цим кутом зору аналізуються події під час Помаранчевої революції та Революції Гідності. Розглядаються також можливі трансформації МССА в масові рухи, політичні партії та інші форми соціальної активності. Обгово-

рюються способи нейтралізації агресивної поведінки СМ, що має соціально небезпечний характер.

**Ключові слова:** маса, психологія мас, масова поведінка, масові психічні явища, натовп, сконцентрована маса (СМ), безладно сконцентрована маса (БСМ), масовий суб'єкт спільної активності (МССА).

**Постановка проблеми.** Процеси суспільної динаміки, якими характеризується сучасний світ, мають виразний масовий характер. Їх зазвичай описують за допомогою таких термінів, як “масова свідомість”, “масова поведінка”, “масова комунікація”, “масова психологія”, “масові (чи масоподібні) психічні явища” і, зрештою, “масове суспільство” та “масовизація суспільства”. За ступенем поширення з таким набором термінів, напевно, може конкурувати тільки поняття глобалізації. Ними переповнений не лише суспільствознавчий дискурс, а й інформаційний простір загалом.

Усі ці терміни походять, зрозуміло, від поняття “маса”, проте саме воно, попри значну поширеність у суспільних науках, не має в них однозначного трактування<sup>1</sup>. Одні автори тлумачать його як скупчення людей, що перебувають у безпосередньому контакті (Канетти, 2014; Ольшанский, 2001), інші, навпаки, відмітною рисою маси вважають майже цілковиту відсутність такого контакту (Блумер, 2010); одні вбачають у ній недовготривале, тимчасове утворення (Канетти, 2014; Орбан-Лембрик, 2003), інші ще від початку минулого століття говорять про настання “ери мас”, тобто тлумачать її як певний стан суспільства, позначений історичною тяглістю (Ортега-и-Гассет, 2010).

Про причини таких розбіжностей у потрактуванні цього поняття скажемо далі, а наразі зазначимо, що своєю появою в дискурсі суспільних наук воно завдячує теорії психології мас, котра склалася на рубежі XIX – XX століть, передусім у працях Г. Лебона та Г. Тарда (Лебон, 2010; Тард, 2015), і стала однією з підвалин, на яких сформувалася нинішня соціально-психологічна наука. Щоправда, згодом соціальні психологи почали ставитися до цієї теорії геть скептично, вбачаючи в ній лише передісторію своєї науки, а не актуально затребуване знання. Скептичне ставлення до психології мас дещо змінилося з появою книги С. Московічі “Доба натовпів” (Московичи, 1998), про що ми вже писали раніше (Слюсаревський, 2015). І хоча західні автори й досі характеризують її здебільшого поблажливо, а то й напівзневажливо, називаючи “спадщиною доекспериментального століття”, “протосоціальною психологією” тощо (Lubek, 2000; Samelson, 2000), порушена в ній проблематика посідає дедалі помітніше

---

<sup>1</sup> У розмовній мові слово “маса”, згідно із тлумачними словниками, означає безліч, велику кількість чого-небудь або кого-небудь. Але це визначення, природно, не може претендувати на наукову дефініцію.

місце в мейнстрімі сучасного соціально-психологічного знання. А російський соціальний психолог М. І. Семечкін стверджує навіть, що нинішня соціальна психологія розвинулася саме із психології мас, оскільки в останній було поставлено практично всі питання, які сьогодні соціальною психологією розробляються (Семечкин, 2001). Але при цьому він, детально викладаючи положення психології мас і захоплено відгукуючись про неї, примудряється взагалі обійти мовчанкою її центральне поняття – поняття маси. Не намагаються визначити його й автори підручників та навчальних посібників із соціальної психології (Андреева, 2005; Журавлев, Соснин, & Красников, 2006; Московичи, 2007), а якщо й намагаються, то спеціально його не обговорюють (Орбан-Лембрик, 2003).

Як наслідок, склалася вочевидь дивна ситуація: у навчальній літературі більш чи менш розлого висвітлюються масові психічні явища (особливості поведінки натовпу, поширення чуток, масової паніки, моди тощо), але нічого не говориться про масу як їхнього носія чи середовище їхнього поширення. Немає, відповідно, й розділів, присвячених психології мас, є лише параграфи, що стосуються її окремих атрибутів чи властивостей. Тобто майбутні психологи сьогодні ніби й вивчають психологію мас і водночас ніби й не вивчають. Вона ніби і є, але її ніби й немає.

Можна, звісно, припустити, що автори навчальної літератури, як і свого часу Г. Лебон, ототожнюють за промовчанням поняття маси з поняттям натовпу, яке, до речі, теж залишається доволі неоднозначним. Але справа навіть не в його неоднозначності. А в тому, що відразу ж постає питання, наскільки правомірні такі ототожнення. Адже, хоч яким великим був би натовп, очевидно, що обмежувати тільки ним сферу поширення таких масових явищ, як, наприклад, чутки або паніка, навряд чи правомірно. І вже було б зовсім абсурдним пов'язувати з натовпом поширення моди. Отже, зрозуміло, що коли йдеться про масові психічні явища, мається на увазі щось значно більше, ніж будь-який натовп. Ось тут би й вести мову про поняття маси. Але, оминаючи його, вдаються натомість до таких сумнівних термінів, як, приміром, “велика дифузна група”, зауважуючи, що за своїм змістом воно має “багато ознак визначення натовпу” (Журавлев, Соснин, & Красников, 2006, с. 241). Тобто воліють пов'язувати масові психічні явища з якими завгодно узвичаєними термінами, аби тільки не з терміном “маса”, що відлякує саме своєю неузвичайністю.

Не внесли належної ясності в його розуміння й праці радянських філософів та соціологів, які у 60–80-х роках минулого століття інтенсивно розробляли проблематику масової свідомості. Оскільки над ними тяжіли постулати “єдино правильного” марксистсько-ленінського вчення, які міцно вкорінилися не лише в тодішньому суспільствознавстві та публіци-

стиці, а й у художній літературі<sup>1</sup>, радянські науковці теж, подібно до сучасних російських психологів, схилилися до ототожнення мас зі спільнотами, під якими прийнято розуміти зазвичай групи. Наприклад, за Б. Грушиним, маса – це не просто множина індивідів, а реальна, природна спільнота (Грушин, 1987, с. 209), тобто щось подібне до групи. Водночас він розглядав масову свідомість як “екс-групову” (Грушин, 1970), і звідси логічно випливало, що маса все ж таки не є групою. Та й велике питання, чи варто для її визначення послуговуватися терміном “спільнота”.

На наш погляд, як свідоме, так і мимовільне оминання в соціально-психологічній літературі поняття “маса” зумовлене насамперед тим, що воно відбиває саме що іншу, відмінну від групової, реальність, котра не вкладається у звичний лад суспільствознавчих і зокрема соціально-психологічних уявлень. Але ця реальність існує і все потужніше заявляє про себе. Тому для її вивчення необхідним є повноцінне поновлення в правах психології мас як одного з найважливіших розділів соціальної психології. А це, своєю чергою, передбачає певне переосмислення, можна сказати, реконцептуалізацію його основних засад, що потребує й упорядкування питомих притаманного психології мас, а не запозиченого з інших розділів соціально-психологічної науки поняттєвого апарату.

**Аналіз останніх публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми.** Оприлюднені протягом останніх двох десятиліть публікації, де тією чи іншою мірою порушуються питання, дотичні до психології мас, як і раніше, зосереджуються переважно на критиці ідей Г. Лебона (Drury, & Reicher, 2000; Drury, & Stott, 2011; Locher, 2002; Reicher, 2001; Spears, & Postmes, 2015; Stott, & Drury, 2016; Горбатов, & Байчик, 2018]. У них поряд зі слухними, хоча й не надто новими закидами на його адресу, що стосуються, так би мовити, деконтекстуалізації проблематики натовпу, надмірної генералізації цього поняття, недооцінки змістового аспекту соціального впливу на натовпи, ідеологічної упередженості та доктринерського характеру Лебонових теоретизувань тощо, висловлюються часом і сумнівні сентенції. При цьому автори таких публікацій, трапляється, просто не помічають, що подеколи не стільки спростовують ту чи ту тезу об’єкта критики, скільки тлумачать виокремлений ним соціально-психологічний феномен в іншій системі наукових уявлень. Наприклад, стверджують, що слід вести мову не про трансформацію індивідуального “Я” в антисоціальне “Ми” натовпу (чому обов’язково в антисоціальне – незрозуміло, адже Лебон такої точки зору не дотримувався), а

---

<sup>1</sup> Показовими в цьому плані можуть бути рядки В. Маяковського: “Билс об Ленина темный класс, // тѣк от него в просветленье, // и, обданный силой и мыслями масс, // с классом рос Ленин” (Маяковский, 1970, с. 212–213). Як бачимо, слова “клас” і “маси” означали для поета фактично одне й те саме, він використовував їх як синоніми.

про перехід від особистісної ідентичності до широкої соціальної (Drury, & Reicher, 2000; Spears, & Postmes, 2015). Що ж стосується самого поняття натовпу, то воно у згаданих публікаціях суттєвого уточнення, поглиблення чи переосмислення не зазнає. Тим паче не уточнюється й не переосмислюється поняття маси, про неї як таку чи про її співвідношення з натовпом узагалі не йдеться.

На спробу певного переосмислення поняття маси з-поміж останніх публікацій натрапляємо хіба що в статті А. Федоркіної (Федоркіна, 2014). Її можна розглядати як продовження радянської традиції дослідження масової свідомості, що спонукає, своєю чергою, до бодай побіжного аналізу носія цієї свідомості, тобто маси. Авторка обстоює потребу нового розуміння та визначення маси, яка, на її думку, традиційно ототожнювалася з натовпом, публікою та іншими формами масоподібних стихійних об'єднань людей – короткочасних, ситуативних, таких, що не мають внутрішньої структури і не здатні до самоорганізації. На противагу цим, до речі, аж ніяк не повсюдним ототожненням (є й інша традиція, що йде, скажімо, від Х. Ортеги-і-Гассета) пропонується розглядати масу “як сукупність неорганізованих соціальних груп, деякий ареал (?) людей (народу, населення), котрі живуть у тому чи тому соціальному просторі або (?) часі”. При цьому підкреслюється, що такий ареал виникає “в результаті *об’єктивних трансформаційних соціальних процесів*” (там само, с. 231).

Під об’єктивними трансформаційними процесами, як неважко здогадатися, маються на увазі процеси на кшталт тих, що відбуваються в сучасному російському суспільстві. Уже саме зведення до них феномена маси породжує певні сумніви. Але далі висловлюються ще дивовижніші міркування. Мовляв, про масу можна говорити “не стільки в сенсі її тлумачення, близького до поняття “натовп” чи “публіка”, де в основному діють несвідомі механізми детермінації поведінки, скільки в сенсі “перехідного стану соціальних структур” у цьому суспільстві, що характерні для його криз і трансформацій. Це ті “структури”, де наявні раніше групуотворювальні ознаки повністю або частково вже втрачені, а нові поки ще лише формуються. І в цьому розумінні можна говорити про те, що *відмінність маси від натовпу полягає в тому, що маса тією чи тією мірою, так чи інакше структурована, а натовп є безструктурним і ситуативним утворенням*” (там само, с. 234). Тобто виходить, що саме внаслідок зруйнованості в суспільстві його соціальних структур (звернімо увагу, слово “структури” береться в “лапки”) воно стає структурованою масою і саме цим відрізняється від натовпу, якому з незрозумілих причин відмовлено в найменших ознаках структурованості. На наш погляд, наведені міркування скидаються на цілковиту нісенітницю.

Отже, наявний на сьогоднішній день рівень концептуалізації поняття “маса” важко вважати задовільним. Останні публікації, як можна було переконатися з викладеного вище, не додають до розуміння цього поняття

нічого істотного. Проте вони вкотре засвідчують неунікність співвіднесення поняття “маса” з поняттям “натовп”. І це дає підстави припустити, що обидва поняття відображають певні іманентно пов’язані соціальні реалії, розкриття характеру зв’язків між якими потребує довизначення або й перевизначення обох понять. При цьому, зважаючи на саме найменування психології мас, починати слід з поняття “маса”, що апріорі має в контексті даного розділу соціально-психологічного знання статус родового.

**Мета статті** полягає в уточненні соціально-психологічного змісту поняття “маса” (як початкової, вихідної категорії психології мас) та визначенні пов’язаних з ним видових понять, що традиційно позначаються термінами “натовп” і “натовпи”.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Маси як суспільне явище заявили про себе на рубежі XIX–XX століть. До цього спричинилися стрімке зростання народонаселення, прискорений розвиток промисловості, небачена за масштабами урбанізація в найбільш розвинених країнах, що потягла за собою всеохопні міграційні процеси і значну скупченість мешканців великих міст. У них зосереджувалися вихідці з традиційних суспільних класів і верств, котрі швидко поривали зі своїм колишнім способом життя, притаманними йому нормами та цінностями і не встигали інтегруватися в нове соціокультурне середовище, органічно увійти до інших великих груп, вибудувати тривкі внутрішньогрупові стосунки. Як наслідок, у містах-гігантах утворилися величезні конгломерати фактично нічим не пов’язаних між собою людей. Їх і почали називати масами (Лебон, 2010; Тард, 2015; Фрейд, 2016; Ортега-и-Гассет, 2010).

На думку Г. Блумера, маса позбавлена рис суспільства чи громади. У неї немає виразних ознак соціальної організації, звичаїв і традицій, усталеного набору правил чи ритуалів, структури статусних ролей. Вона складається з відокремлених і відчужених, у певному сенсі з ізольованих індивідів, які можуть належати до найрізноманітніших локальних груп і культур, залишаються анонімними (часто-густо нічого одне про одного не знають), між собою не взаємодіють і не обмінюються переживаннями, але є однорідними тією мірою, якою перебувають в однакових умовах життя і мають у сфері своїх інтересів одні й ті самі об’єкти (Блумер, 2010, с. 548–549).

Проаналізувавши відповідні публікації, В. Васютинський дійшов висновку, що автори, які не ототожнюють поняття “маса” і “спільнота”, не вживають їх як взаємозамінні синоніми, схильні розглядати масу здебільшого як сукупність людей, котра є утворенням стихійним, неорганізованим, рухливим, змінним, тимчасовим, випадковим (Васютинський, 2010, с. 8). Із цим висновком можна загалом погодитися, хіба що з тією увагою, що змінність і тимчасовість усе ж є відносними характеристиками маси, які не виключають певної її стабільності протягом достатньо тривалого часу.

*Отже, спираючись на ті ознаки в описах маси, які сьогодні видаються за можливе вважати найусталенішими, будемо розуміти під нею більш-менш стабільну і значну за чисельністю (багатотисячну або й багатомільйонну) сукупність індивідів, що не має чіткої структури, проте характеризується істотною однорідністю психологічних рис та поведінки цих індивідів.*

Найпотужнішим чинником, що підтримує інтерес маси до одних і тих самих об'єктів, слугують засоби масової інформації: телебачення, радіомовлення, преса, кіноіндустрія тощо. Їхній вплив – невід'ємний атрибут існування маси в сучасних умовах.

Індивіди, які складають масу, є постійними споживачами повідомлень ЗМІ, що привертають загальну увагу. Це зближує поняття маси з уведенням Г. Тардом поняттям *публіки* (Тард, 2015) і дає підстави розглядати його вчення як одну з підвалин наукових уявлень про психологію мас. Нагадаємо, зокрема, що, за Тардом, представників публіки, котрі не перебувають між собою в безпосередньому контакті, об'єднує лише громадська думка, яка формується в процесі споживання певної інформації. Те ж саме можна сказати про будь-яку сукупність людей, котру визначають як масу. Адже у сфері масових інформаційних процесів вона, власне, і є публікою (телеглядачами, радіослухачами, читачами газет, інтернет-видань тощо). Споживаючи продукцію ЗМІ, індивіди, що належать до маси (масової аудиторії), неминуче виробляють схожі, хоча подеколи й поляризовані, погляди на висвітлювані факти, події та явища. При цьому вони цілком резонно припускають, що аналогічні погляди має й решта споживачів тієї самої інформаційної продукції. На цій основі в масовому середовищі поступово складається громадська думка, яка стає могутньою силою. З думкою мас та їхніми настроями змушені рахуватися політичні сили, великий бізнес і державні інституції. Інакше ситуація в країні легко може вийти з-під контролю і, в разі крайнього загострення, призвести до соціального вибуху.

Маса почасті перетинається із соціальною структурою суспільства, водночас нівелюючи її. Як писав один із провісників “ери мас” Х. Ортега-і-Гассет, це слово “означає не соціальний клас, а тип людей, що трапляються в усіх соціальних класах, тип, характерний для нашого часу, такий, що переважає і панує в суспільстві” (Ортега-и-Гассет, 2010, с. 253). Належність до маси він тлумачив як суто психологічну ознаку, яка зовсім не обов'язково передбачає, що той чи той індивід належить до неї, так би мовити, фізично (там само, с. 194).

Поняття маси зазвичай протиставляють поняттю *еліти*, під якою розуміють меншу частину суспільства, що вирізняється з-поміж інших людей не лише своїми статками і суспільним становищем, а й розумом та здібностями, володіє такими цінностями, як висока культура, сильна воля та компетентність, і тому здатна здійснювати позитивні суспільні пере-

творення. На думку Ортеги-і-Гассета, згуртованість елітарної меншості заснована на смаках, ідеях та ідеалах, які виключають масове поширення. Для утворення меншості, яка відокремлює себе від суспільного загалу, потрібно, щоб її члени керувалися бодай відносно особистими мотивами. Натомість виникнення маси передбачає однаковість інтересів, смаків і стилю життя. Маса давить усе несхоже, особливе, особистісне, вибране. Людина маси, для якої філософ не шкодував нищівних характеристик, не лише усвідомлює свою посередність, а й сміливо заявляє про своє право на вульгарність, і причому повсюдно. Як кажуть в Америці, “виділятися непристойно” (там само, с. 197).

Отже, поняття маси відображає, з одного боку, знеособлення особистості, з другого – розмивання меж між великими соціальними групами, що веде до спрощення соціальної структури суспільства. Особистість деіндивідуалізується, а соціальна структура суспільства деградує, примітивізується.

Звичайно, у таких твердженнях є чимало перебільшень. Іноді навіть може скластися враження (якщо не критично сприймати деякі теоретизування з приводу “ери мас”), що маса вже цілком заступила собою великі групи, витіснила їх із нашого сьогодення. Це не відповідає дійсності. Традиційний поділ суспільства на великі групи не втрачає свого значення, хоча воно й зменшується. Переважна більшість людей, прилучаючись певною мірою до маси, точніше до масової поведінки, не позбувається, однак, почуття психологічної належності до великих груп, у складі яких усвідомлює й реалізує свої корінні інтереси. Інакше кажучи, маса існує як у певному сенсі паралельна до групової соціальної (і соціально-психологічної) реальності: у якомусь аспекті індивід є членом однієї або кількох великих груп (не кажучи вже про малі групи), а в якомусь – “людиною маси”. І час від часу бере гору то той, то той аспект<sup>1</sup>. Тому правильніше говорити не про зникнення великих груп, а про тенденцію до поширення в суспільстві масових психічних явищ і про спорадичне набуття суспільством масоподібного стану під дією тих чи тих чинників, зокрема, можливо, й трансформаційних процесів, про які пише згадувана А. Федоркіна.

Масові психічні явища зазвичай характеризують за допомогою терміна “масова поведінка”. Масову поведінку, за Г. Блумером, здійснюють відокремлені індивіди. Тому вона вибудовується як

---

<sup>1</sup> На наш погляд, твердження про одночасну належність індивіда до маси й однієї чи кількох великих груп не повинно сприйматися як щось неправдоподібне. Адже сприймаємо ми як цілком природне явище одночасне членство людини в багатьох групах, що давно є загальноновизнаним положенням соціології та соціальної психології і, зрештою, абсолютно очевидним фактом навіть для повсякденної свідомості.



індивідуальні лінії активності, а не як узгоджена дія. Однак внаслідок реагування людей на одні й ті самі стимули ці індивідуальні лінії активності дивовижним чином сходяться (Блумер, 2010, с. 550). Люди обирають однакові форми поведінки (однакові предмети споживання, способи проведення дозвілля і т. ін.). Неабияку роль відіграють при цьому, звісно, й епізоди міжособового спілкування, механізми наслідування, психічного зараження тощо. Але свій вибір людина робить, як правило, самостійно, хоча й у загальному річизі аналогічних виборів інших людей – “атомів” маси.

Маса перебуває зазвичай у просторово роз’єднаному, розпорошеному стані. Але коли в ній виникають певні флуктуації, значні збурення, спровоковані найрізноманітнішими зовнішніми та внутрішніми чинниками, вона виявляє тенденцію до локалізованої концентрації, то тут, то там епізодично згущується. Простіше кажучи, люди спонтанно збираються разом, юрмляться (або – в термінології Г. Блумера – товчуться, штовхаються), бурхливо обговорюють події, що їх схвилювали, залежно від ситуації висловлюють свій гнів, невдоволення, обурення, рідше – радість, ентузіазм чи захоплення. Такі згущення маси повелося називати *натовпами*, або *юрбами*. Особливо легко вони утворюються у великих містах, де спостерігається значна скупченість населення, постійне переміщення мешканців транспортними комунікаціями, проводяться багатолюдні видовищні та розважальні заходи.

Маса в розпорошеному, повсякденному стані і маса у сконцентрованому вигляді – принципово різні соціально-психологічні феномени. Якщо в першому випадку люди вибудовують, як уже говорилося, індивідуальні лінії поведінки, діючи однаково чи подібно, то в другому вони безпосередньо взаємодіють, набувають не лише однакових, а й спільних психологічних характеристик і нерідко стають суб’єктом колективної дії, спільної активності.

На жаль, цієї принципової різниці не було помічено фундатором школи психології мас Г. Лебоном. Глибоко вивчивши психологію натовпу, він неправомірно екстраполював результати своїх спостережень і на масу, що перебуває в розпорошеному стані. При цьому як масою, так і натовпом називав і те й інше. У подальшому термін “маса” обирали для характеристики або ж лише натовпу (наприклад, Е. Канетті), або ж лише маси як нелокалізованої, розпорошеної сукупності індивідів (наприклад, Х. Ортега-і-Гассет). Траплялося й так, що слідом за Г. Лебоном цим терміном поймаювали водночас і розпорошену, і сконцентровану масу. Така термінологічна плутанина зберігається в науковій літературі й дотепер.

Натовп в історичному вимірі “старший” від маси (якщо виходити з її сучасних потрактувань), його не можна вважати набутком суто “ери мас”. На більш чи менш детальні описи натовпу і його поведінки можна натрапити вже в літописах та історичних хроніках, чимало їх трапляється

й на сторінках класичної художньої літератури – у творах Оноре де Бальзака, Еміля Золя, Льва Толстого, Тараса Шевченка та інших визначних прозаїків і поетів минулого. Проте “ера мас” значно полегшила спорадичну появу натовпів, створила для цього винятково сприятливі умови. Адже коли життя складається так, що маса змушена діяти, або коли її підштовхують до певних дій іззовні, вона неминуче породжує сама із себе натовпи. Чим, буває, й користуються можновладці або окремі політичні сили, зацікавлені в маніпулюванні масовою свідомістю.

Породження масою натовпів за штучно інспірованих умов художньо переконливо показав сучасний китайський письменник, лауреат Нобелівської премії в галузі літератури Лю Цисінь. У своєму відомому романі він відтворив, за його визначенням, роки божевілля – часи так званої культурної революції в Китаї, під час якої зусиллями тодішнього політичного керівництва країни тамтешнє суспільство було свідомо приведене до хаотичного, масоподібного стану. Змалювавши вражаючу картину злочинної поведінки знавіснілого натовпу хунвейбінів, Лю Цисінь підсумовує: “Гарячі точки, подібні до цієї, виникали то тут, то там по всьому Пекіну, ніби синхронно працювали незліченні, підключені паралельно центральні процесори, синтезуючи тим самим Велику пролетарську культурну революцію” (Цисінь, 2017, с. 12-13).

Дуже влучна метафора: розбурхана маса справді нагадує процесори, що генерують натовпи. І саме натовпи стають закономірним способом її реагування на відповідні стимули. Маса, власне, й може діяти не інакше, як у вигляді натовпів. Тож “еру мас” небезпідставно називають водночас і “ерою натовпів”.

Небезпідставною є й увага соціальної психології до явища натовпу, яка не згасає друге століття поспіль. Однак поняття “натовп” залишається доволі аморфним і дискусійним. У радянській науковій традиції його найчастіше визначали як безструктурне або неорганізоване (чи таке, що втратило організованість) скупчення індивідів, які не мають чітко усвідомленої спільної мети (або втратили її) і пов’язані між собою лише схожістю емоційного стану та спільним об’єктом уваги (Петровський, & Ярошевський, 1990, с. 402-403; Роштин, 1990). Проте такі визначення перебували в очевидній суперечності з практикою широкого використання цього поняття, передусім у політичному лексиконі, для характеристики будь-яких людських зібрань, поява котрих була небажаною з погляду правлячого режиму. Значно ширше тлумачать поняття “натовп” західні автори (Milgram, & Tsch, 1969), розуміючи його як родову категорію, під яку підпадають найрізноманітніші явища масової поведінки, зумовлені просторовою близькістю людей, тобто підкреслюють його найголовнішу ознаку, на основі якої тільки і є можливим виникнення натовпу як єдиного цілого. Однак неважко помітити, що й ці тлумачення мають слабкі сторони, поза як спричинюються до ототожнення вельми різномірних суспільних явищ.

У тому, що поняттям “натовп” намагаються охопити аж ніяк не тотожні явища, можна переконатися, звернувшись до поширених класифікацій натовпів, які подаються в довідкових виданнях та навчальних посібниках. Наведемо до прикладу дві з таких класифікацій.

Перша виокремлює чотири основних види натовпу: *випадковий, конвенційний, експресивний і дієвий*. Назва першого з них говорить сама за себе – це чималий гурт незнайомих між собою людей, чию увагу випадково привернула якась прикра (скажімо, дорожньо-транспортна пригода) чи просто незвичайна подія, okazія (звідси ще одна назва цього виду натовпу – *оказіональний*). Під конвенційним натовпом розуміють той, учасники якого пов'язані інтересом до задалегідь оголошеного масового заходу (наприклад, футбольного матчу) і готові, щоправда до пори до часу, дотримуватися певних норм поведінки, часто досить дифузних. Третій вид, експресивний натовп, репрезентують люди, згуртовані прагненням спільно висловити радість, горе, обурення, солідарність чи інші почуття (на політичному мітингу, весіллі, похороні тощо). Як окремий підвид експресивного натовпу розглядають *екстатичний* натовп, що утворюється внаслідок ритмічних дій учасників чи ритмічно організованих зовнішніх стимулів, які зумовлюють неспинне зростання масового екстазу (деякі релігійні ритуали, карнавали, концерти рок-музики і т. ін.). Дієвий натовп, своєю чергою, охоплює чотири підвиди: 1) *агресивний* натовп, учасники якого поєднані сліпою ненавистю до деякого об'єкта (суд Лінча, побиття політичних чи релігійних супротивників тощо); 2) *панічний* натовп, який хаотично рятується від реального чи уявного джерела небезпеки; 3) *корисливий* натовп, дії якого спрямовані на оволодіння певними цінностями чи матеріальними благами (шттовханина за дефіцитними товарами, квитками на концерт популярного актора, сутички за місця в транспорті і т. ін.); 4) *повстанський* натовп, що вдається до активних дій під впливом справедливого обурення політикою властей, їхніми утисками, сваволею (Шапар, 2009, с. 269-270).

Друга класифікація поділяє натовпи передовсім на *пасивні* та *активні*. Пасивними натовпами в її межах називають скупчення людей, не охоплених емоційним збудженням, що не обмінюються між собою інформацією і не здатні до соціальних дій (пасажери, які очікують прибуття поїзда, відвідувачі масових виставок тощо). Як активний визначають будь-який натовп, що перебуває в стані емоційного збудження, котре сприяє появі психологічної готовності до спільних дій. При цьому розрізняють натовпи в стані *настановчої (внутрішньої) активності*, які готові діяти спільно, але ще не діють, і *реально діючі*. До останніх відносять агресивні та панічні натовпи (характеризуються так само, як і в попередній класифікації), а також *рятувальницькі* і *демонструвальницькі*. Під рятувальницькими натовпами мають на увазі скупчення людей, що рятуються масовою втечею, але, на відміну від панічних натовпів,

зберігають “залишкову здатність” до довільної регуляції поведінки і не втрачають деякої організованості. Демонструвальницькі натовпи тлумачаться досить широко – як такі, що, висловлюючи своє ставлення до певних соціальних подій чи дій властей, “можуть суттєво відрізнятись один від одного за ступенем своєї організованості та цілеспрямованості і залежно від цього набувати або втрачати ознаки натовпу” (Журавлев, Соснин, & Красников, 2006, с. 238–240).

Характеризуючи види і підвиди натовпу, наголошують на тому, що між ними немає чітких меж, на їхній здатності до швидких взаємопереходів і взаємоперетворень. Усе це справді так. Формовияви сконцентрованої маси людей справді можуть швидко змінюватися з огляду на динаміку ситуації, в якій перебувають ці люди. Проте навіть поверхового погляду на обидві класифікації достатньо, аби помітити, що класифікуються радше не різновиди одного й того самого явища, а явища різні, що в якихось натовпах індивіди діють спільно, а в якихось – розрізнено і, більше того, один супроти одного.

Такими розрізненими й супротивними діями вирізняється насамперед панічний натовп, якщо його взагалі можна так назвати. Недаремно ж Е. Канетті вважав масову паніку *розпадом натовпу* (у його термінології – розпадом маси). “Тієї миті, – писав він, – коли втікач починає думати лише про себе, а в інших бачити лише заваду, характер масової втечі цілком змінюється і вона перетворюється на свою протилежність – на *паніку*, на боротьбу кожного проти всіх, хто стоїть на його шляху. Найчастіше це перетворення відбувається, коли кілька разів змінюється напрямок втечі... Якщо шлях перерізається ще і ще раз, вона (маса. – М. С.) уже не знає, куди бігти. Вона втрачає напрямок, і її консистенція відразу змінюється. Небезпека, що досі надихала і поєднувала, тепер робить *кожного* ворогом іншого. Кожний починає рятуватися сам по собі” (Канетті, 2014, с. 72-73).

Не спостерігається ознак спільної дії, як правило, і в корисливому натовпі: грабуючи магазини, продуктові склади чи мастки товстосумів, індивіди роблять це кожен сам по собі і поспішають випередити товаришів по грабунку, а то й відняти награвоване в слабшого. Не доводиться говорити про спільні дії, зрозуміло, також тоді, коли йдеться про натовпи на кшталт пасивних чи випадкових.

Отже, якщо називати натовпами конгломерати індивідів, що просто чекають разом поїзда, панічно втікають від справжньої чи уявної небезпеки або поспішають один перед одним грабувати магазин, то для інших видів натовпу потрібне інше слово. І навпаки, якщо називати натовпами ті людські скупчення, що виявляють ознаки спільної активності, колективної дії (приміром, повстанський натовп), то інше слово потрібне для тих скупчень, які їх не виявляють.

Це добре усвідомлював видатний, хоч, на жаль, і призабутий, український психолог Степан-Максим Балей. Перш ніж аналізувати психологічні механізми поведінки людей у юрбах (натовпах), він уважав за потрібне визначити те, чим не є юрба. На його думку, велика кількість людей в одному просторі не є маркером юрби. Для її утворення необхідно, щоб люди зосереджували увагу на якомусь одному об'єкті чи акції. Але й цього ще недостатньо. Зібрання людей стає юрбою лише в тому разі, якщо залучається до дії чи акції, яка є для цих людей спільною (Балей, 1995, с. 11).

Однак на заваді науково коректному визначенню змістових меж поняття “натовп” стоїть його, так би мовити, демонізація. Дається взнаки та обставина, що цьому поняттю, яке ввійшло в науковий і публіцистичний обіг з розмовних мов, де має різко негативне забарвлення, попри зусилля багатьох сучасних учених не вдається надати безоцінкового, суто наукового змісту. Тому нами було поставлено питання про його заміну на більш емоційно нейтральний термін, позбавлений негативних конотацій (Слюсаревський, 2010). На цю роль, думається, найкраще підходить термін, який уже було використано вище, – “*сконцентрована маса людей*”, або просто “*сконцентрована маса*”.

Під сконцентрованою масою (СМ) слід розуміти відносно велику сукупність індивідів, що перебувають у більш або менш щільному безпосередньому контакті – зоровому, слуховому, тактильному тощо. При цьому належить розрізняти *безладно сконцентровану масу* (БСМ), якою можуть бути найрізноманітніші за ступенем активності натовпи – від випадкових до корисливих чи панічних, і *масовий суб'єкт спільної активності* (рис. 1).

Психічні процеси та особливості поведінки індивідів у БСМ нічим принципово не відрізняються від тих, що мають місце і в розпорошеній масі, лише можуть набувати – завдяки безпосередньому контактіві учасників БСМ – екстраординарного або й патологічного (наприклад, у панічному натовпі) вияву. Інша річ – МССА. Його поведінка може бути як позитивною (конструктивною), так і негативною (деструктивною) з погляду інтересів суспільного розвитку, усталених у суспільстві норм і традицій, але вона завжди є функцією колективної суб'єктності (Журавлев, 2009). Це докорінно змінює перебіг психічних процесів, котрі відбуваються у МССА, переводить їх з індивідуального на надіндивідуальний рівень, утворюючи ту “колективну душу натовпу”, про яку так виразно і, ніде правди діти, з емоційними упередженнями та риторичними перебільшеннями писав Г. Лебон, уперше її відкривши для науки.

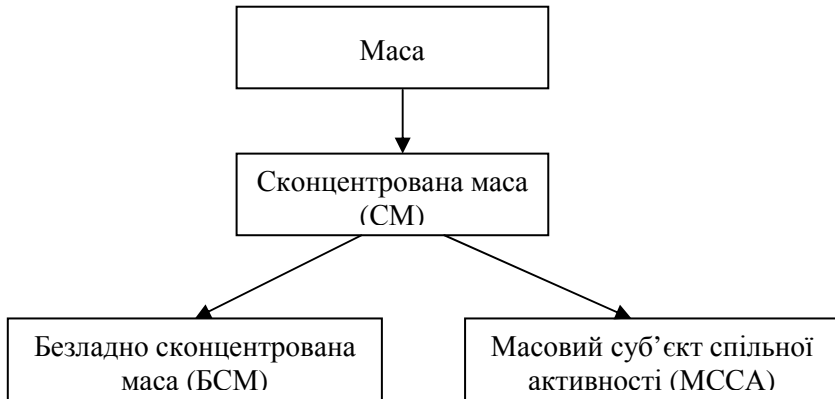


Рис. 1. Тезаурус понять, що характеризують процеси трансформації маси в ситуаціях порушення звичних умов її функціонування

Психологічні характеристики МССА зазвичай описують, оцінюючи їх у порівнянні з індивідуальною психікою. Але це нагадує спроби розглядати екзотичні культури з позицій спостерігача, що належить до панівної культури: перші завжди видаються “гіршими”, ніж остання. Через те в антропології, культурології та етнопсихології від такого розгляду екзотичних культур давно відмовилися. Так само слід підходити і до психологічних характеристик МССА. Треба усвідомити, що вони, як ми вже зазначали, не кращі і не гірші за індивідуальну психіку, а просто інші (Слюсаревський, 2010).

Осмилення психічних явищ, які виникають у МССА, не потребує містифікацій. МССА можна уявити як величезну інформаційну систему з безліччю прямих і зворотних зв'язків. Прилучаючись до масових дій, люди відчують і думають не лише поряд одне з одним, а *разом*. До цього спричинюється те, що завдяки щільному розміщенню на порівняно невеликій місцині чи одночасному рухові у звуженому (як правило) просторі вони перманентно отримують за допомогою зорового, слухового, а почасти й тактильного контакту інформацію про реакції одне одного на зовнішні стимули, приміром, на слова оратора, який виступає на мітингу, чи поведінку очільників демонстрації. Отримання такої інформації є обов'язковою умовою утворення “колективної душі натовпу”. Але, зрозуміло, у цій величезній інформаційній системі виникає багато збоїв, перешкод, різноманітних “шумових бар'єрів”. Аби подолати їх, не порушуючи своєї цілісності, система змушена мимоволі спрощувати все, що здатне спрощуватися, і посилювати все, здатне посилюватися, – інакше ніяка “колективна душа” взагалі б не утворилася. Ось цими двома

взаємопов'язаними тенденціями – спрощенням і посиленням – значною мірою й визначається психологічне обличчя МССА. Певного спрощення зазнає передусім когнітивна сфера, а посилюються, стаючи колективними, почуття, емоції, переживання.

Окрім підвищеної емоційності, можна виділити такі найістотніші психологічні характеристики МССА:

- актуалізація несвідомих регуляторів поведінки – соціальних інстинктів, потягів, неусвідомлюваних мотивів, потреб, атитюдів, усіляких поведінкових автоматизмів і захисних механізмів психіки. Особливо значну роль відіграють архетипи колективного несвідомого (“Батька”, “Матері” тощо);

- переважання в когнітивних процесах наочно-образного (ще Лебон підмітив, що натовп мислить не поняттями, а образами) та наочно-дійового видів мислення;

- зорієнтованість думок і почуттів в одному напрямку;

- особлива сензитивність до навіювання і психічного зараження.

Навіюванням характеризується, як правило, вплив з боку осіб, що виконують під час масової акції лідерські функції, а психічне зараження передається, так би мовити, по горизонталі – від одного учасника акції до іншого. При цьому воно набуває вигляду так званої *циркулярної (кільцевої) реакції* (Блумер, 2010, с. 530-531). Особливість її полягає в тому, що індивід, стимулюючи своїм емоційним реагуванням на отриману інформацію іншу особу, бачить і/або чує її відповідну реакцію, унаслідок чого сам стимулюється до ще більш емоційного реагування. Через те збудження МССА безперервно зростає.

На поведінковому рівні психологічні характеристики МССА результують в тенденції до невідкладного здійснення визначених цілей (навіяних ідей, виголошених закликів). Це зумовлено, зокрема, переважанням наочно-дійового виду мислення, якому притаманно розв'язувати інтелектуальні задачі за допомогою реального, фізичного перетворення ситуації чи об'єкта. Нічого несосвітненого чи вартого осуду в такій схильності МССА до невідкладного діяння, як і до бурхливих емоційних реакцій, немає, адже люди прилучаються до масової поведінки не задля спокійного розмірковування над світоглядними проблемами, а саме для того, щоб разом діяти або принаймні дієво висловити комусь свою підтримку чи протест проти чогось. Тобто, можна сказати, психологія МССА повною мірою відповідає функціональному призначенню масової поведінки.

Найбільше наукових (і квазінаукових також) праць присвячено тим змінам, яких зазнають у МССА психіка і поведінка індивіда. Приєднуючись до сконцентрованої маси, він почасти “розчиняється” в ній, його індивідуальність помітно нівелюється, відходить на другий план. Однак про цілковите зникнення свідомої особистості, про яке продовжу-

ють писати від часів Лебона, тут не може бути й мови. Якби це було так, ніхто, одного разу потрапивши, скажімо, до повстанських лав, не хотів би повторити цей досвід. Проте повстанці, навіть зазнавши поразки, раз по раз підіймаються на боротьбу знову і потім розчулено, з великою гордістю про неї гадують.

Психічний стан учасника масових дій характеризується подвійністю, яку напрочуд вдало відтворив поет Володимир Сосюра, описуючи масову маніфестацію: “Здається, я і є, і мов мене немає...” (Сосюра, 1971, с. 10). Ця подвійність психічного стану дає змогу людям, “розчиненим” у масі, зберігати контроль над собою і самоповагу, але, на жаль, часом не тільки не убезпечує від імовірних негативів масової поведінки, а й посилює їх. Трапляється, учасники масової акції, яка виходить за цивілізовані межі, виправдовують свої ірраціональні руйнівні дії тим, що зруйноване, мовляв, було нажите несправедливо, та іншими подібними аргументами.

У МССА індивід почувається психологічно захищеним і як ніколи сильним, до чого додається ще й почуття анонімності. Це зі свого боку може спричинюватися до почуттів безвідповідальності, безкарності, уседозволеності, провокувати агресію, насильство і вандалізм (Гозман, & Шестопал, 1996, с.121). Однак педалювати тільки ці особливості масової поведінки було б кричущою несправедливістю. Адже разом з тим об’єднані в одне ціле люди нерідко здатні на таку самопожертву, безкорисливість і героїзм, яких вони поодиноці не виявили б ніколи.

Масову спільну активність часто ототожнюють із суто стихійною поведінкою, протиставляючи їй організовані групові дії. Проте таке ототожнення і такі протиставлення не завжди доречні або й узагалі неправомірні.

По-перше, справді стихійні (спонтанні, жодним чином не керовані) масові дії в суспільно-політичному житті спостерігаються не так уже й часто. Ознаки стихійності та некерованості або спровокованості тасмничими зовнішніми силами їм здебільшого приписують політичні діячі та політичні інститути, проти яких ці дії спрямовані, що допомагає дискредитувати їх в очах пасивної частини населення. Насправді ж масові акції виникають не на порожньому місці. Вони, за висловом С.-М. Балея, завжди мають свою *передісторію*. Масова свідомість спочатку продукує певну громадську думку. І, якщо можновладці, котрим вона адресується, на неї вперто не реагують, у людей починає формуватися мотиваційна готовність до активних дій. За даними проведених під нашим керівництвом усеукраїнських репрезентативних опитувань, від початку минулого десятиріччя кожен четвертий, а подеколи й кожен третій громадянин України заявляв, що готовий брати участь в акціях масового протесту, якщо вони розпочнуться. Тож закономірно, що взимку 2013–2014 років реальна кількість протестувальників сягнула понад 20 % населення.



По-друге, простежується очевидна схожість психічних станів учасників організованих і неорганізованих масових дій. Адже будь-яка значна за чисельністю організована група, котра активно діє (наприклад, військо, що йде в атаку), неодмінно набуває властивостей МССА, хоча може й зберігати при цьому переваги, які дає нормативно закріплений спосіб керування тими чи тими організованими групами.

По-третє, навіть у тих випадках, коли масові акції справді виникають стихійно, без продуманого заздалегідь плану, у середовищі людей, котрі до них прилучилися, відразу ж розпочинаються процеси *самоорганізації*. Описуючи взаємодію індивідів у неорганізованій масі, Г. Тард наголошував: “Як тільки іскра пристрасті, що промайне від одного до іншого, наелектризує цю неорганізовану масу, остання отримує дещо на кшталт випадкової, спонтанно народжуваної організації” (цит. за: Сигеле, 1998, с. 31). Схожої думки дотримувався й Е. Канетті, зазначаючи, що в сконцентрованій масі, котра діє спільно, мають місце “тенденції руху, які ведуть до утворення нових, більш високого порядку зв’язків” (Канетті, 2014, с. 42).

На зорі вивчення психології натовпу в ньому помічали переважно лише “вожака” (ватажка) та його послідовників. Проте новіші дослідження показали, що МССА, як правило, має структуру, де виділяються найбільш активне і консолідоване ядро, певні групи та підгрупи, об’єднані особистими чи ситуативно зумовленими зв’язками, специфічними вузькими інтересами (Рошин, 1990, с. 14). Тобто виникнення МССА є початковою фазою групоутворення. Причому групоутворення відбувається тут незрівнянно швидше і продуктивніше, ніж за умов рутинного повсякдення. МССА іноді в лічені години досягає того рівня групового розвитку, який визначають як вищий рівень колективної суб’єктності групи (Журавлев, 2009).

Звичайно, з огляду на короткотривалість більшості масових зібрань процеси структурної організації в середовищі їхніх учасників, як правило, не встигають набути завершеності. Але якщо масова акція затягується в часі, триває багато не лише годин, а й днів, ці процеси виявляють себе дедалі виразніше, що можна було спостерігати на Майдані Незалежності в період Помаранчевої революції. Зіткнувшись із управлінською безпорадністю технічних організаторів цієї грандіозної акції громадянської непокори, її добровільні учасники самі почали активно розподіляти між собою ролі і функції: домовлялися про черговість відвідин Майдану, запрошували на ночівлю тих, хто приїхав до Києва з інших регіонів, збирали пожертвування, напинали поряд із наметами “польових командирів” власні намети найрізноманітнішого призначення – від простого демонстрування солідарності, так би мовити, заповнення місця до надання людям, що перебували в постійному напруженні і потерпали від холоду, медичної та психологічної допомоги. Провівши в ті

дні на Майдані унікальні дослідження, Л. Найдьонова та М. Найдьонов дійшли висновку, що там утворилася *своєрідна територіальна спільнота* (Найдьонова, & Найдьонов, 2005).

Ще інтенсивніше процеси самоорганізації відбувалися серед учасників Революції Гідності. Тоді на Майдані теж діяла територіальна спільнота, що мала всі атрибути тимчасової середньої групи. При цьому, на відміну від Помаранчевої революції, вона склалась і функціонувала без таких авторитетних харизматичних лідерів, якими десять літ перед тим поставали в уявленнях українців Віктор Ющенко та Юлія Тимошенко. Це підтверджує тезу З. Фрейда про те, що в умовах сучасного суспільства активно діюча маса не обов'язково потребує персоналізованого ватажка. Його місце можуть посідати знеособлені абстрактні ідеї, з якими ідентифікують себе учасники масових дій (Фрейд, 2016).

Прикметною особливістю функціонування територіальної спільноти Майдану під час Революції Гідності була її здатність, набувши ознак структурованої організації, що вирішує рутинні проблеми протестувальницького повсякдення, залишатися водночас МССА, зважаючи на виклики наявної ситуації, блискавично переходити до колективної саморганізованої дії. Один з епізодів такого переходу відображено учасником революції Сергієм Ухачевським, роман якого містить багатий матеріал для соціально-психологічного аналізу. Наведемо цей епізод зі скороченнями непринципового характеру та збереженням лексики персонажа твору:

“Хлопці жваво вийшли на вулицю. На самому Майдані діла творились дивні. Народ ходив колами, тягав мішки зі сміттям, на сцені якісь божевільні тітки співали колядок, а з боку Європейської площі долинали шум і галас, гавкотня мегафонів.

Починалось...

Мишко, ведучи за собою залишки взводу, мав вигляд кіношного політрука, який піднімає в атаку на клятих фашистів бійців, котрі тільки й чекали його наказу кинутись в бій на ворога. У Мишка з-під шолома божевільно виблискували очі, він рвучко крокував між наметами і різними перепонами, перекошеним ротом закликаючи усіх приєднатись до їхньої атаки...

– Не спіть, солдати! Вперьод! На Верховну зраду! Там наші пацани! Там немає провокаторів! Хватіт слухать цих підарасів, пора на штурм! Зека на нари! Ре-во-лю-ція!

– Ре-во-лю-ція! – підхопив народ.

Це було красиве видовище, на яке більшість дивилась із підозрою щодо психічної повносправності людей, котрі йшли на Грушевського з битами і дерев'яними щитами проти екіпірованих з ніг до голови “космонавтів”...

Взвод “А” в азартному пориві опинився майже перед першим мурським кордоном. Між ними стояла тільки Самооборона Майдану, яка

нині була покликана не допустити штурму, хоча було помітно, що сама була копитом і заводилася на бійку з мусорами. Народ співав повстанських пісень, накручував себе. Футбольні фанати почали потихеньку палити файери. Вигуки “Ре-во-лю-ція!” лунали все частіше. До лінії розмежування стали підтягатись політики... Та вони вже не могли нічого вдіяти з народним гнівом. Цей потік ніхто не міг спинити... Тут слово політиків не мало значення. Тут владарював дух бунту і прагнення справедливості.

У мусорів нерви не витримали першими. У натовп полетіли світлошумові гранати. Спочатку одна... потім друга, це трохи налякало та настожило повстанців, люди відступили від лінії зіткнення. Тим більше, що частина мітингувальників, побачивши миротворців-політиків, залишила вулицю Грушевського; їх залишилось там менше половини... Це сталося близько четвертої години дня... А потім мусора почали жбурляти гранати з газом в саму гущу натовпу”.

Далі розповідається, як Мишко, що почувався втомленим і знесиленим, хворіючи на застуду, втратив свідомість від розриву гранати. Але коли йому обмили обличчя, опритомнів і раптом почав відчувати, як відступає хвороба:

“...Різко так, ніби йому у вену вкололи потужний імуностимулятор.

– Коктейлі, – сказав своїм бійцям...

– Нам потрібні салюти... Роздобудьте, де хочете. Устроїм мусорілову пазницю.

...І скоро Водохреща плавно переросла у Вогнехрещу. Запалав мусорський автобус, в ментів полетіли перші коктейлі... Затим – бруківка... Беркутня почала стріляти з мисливських карабінів по повстанцях. Серед них з’явилися перші жертви – вибиті очі, відірвані кінцівки, контузії...

Медики в червоних жилетах бігали від одного покаліченого до іншого. “Швидкі” снували туди й назад, забираючи “важких”, їх тут же, за афганською традицією, стали називати “трьохсотими”...

– Ре-во-лю-ція! – не вгавав народ, що підтягнув до місця бою бочки і став ритмічно товкти до них.

Це було свято несамовитого духу, свято боротьби. Від бою цих повстанських литаврів, вибухів гранат, пострілів, людського ревища створилась какофонія, що заводила, кликала, додавала сили й азарту. Хотілося битись і перемагати” (Ухачевський, 2016, с. 58–61).

МССА існує доти, доки не досягнуто мети, задля якої він утворився, після цього більш або менш швидко розсіюється. Але якщо мети досягнуто не повною мірою або вона потребує подальшої пролонгованої реалізації, МССА, як свідчить світова практика, трансформується зазвичай в організаційно оформлений *масовий рух* – соціальний чи політичний, який так само може трансформуватись у подальшому в одну або й кілька нових політичних партій чи громадських організацій (рис. 2).

Чому цього не сталося по завершенні Революції Гідності? Це пояснюється багатьма причинами, котрі належать до сфери компетенції радше політології, ніж соціальної чи політичної психології. Але все ж

найголовнішою з них був, напевно, початок російської війни проти України, що поклікала до протидії агресору найактивніших учасників революції. Вони стали основою добровольчих батальйонів та волонтерських організацій, які на першому, найважчому, етапі бойових дій взяли на себе лівову частку їх матеріально-технічного забезпечення. Отже, як бачимо, за певних специфічних умов трансформація МССА може піти й нетиповим шляхом. У нашому випадку це були мілітарні та мілітарно зорієнтовані волонтерські форми групоутворення.

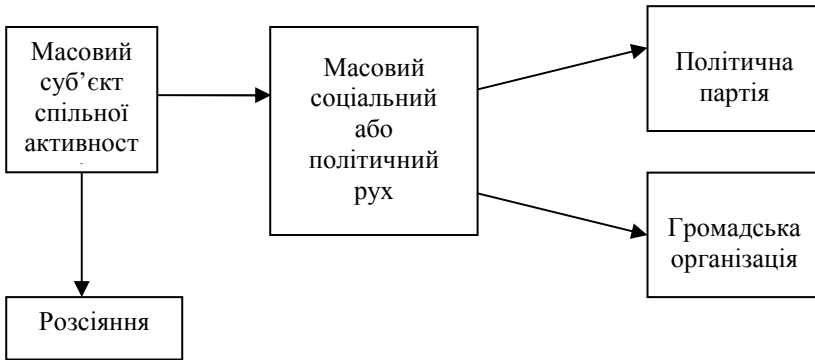


Рис. 2. Типові перетворення масового суб'єкта спільної активності

Насамкінець варто торкнутися такого непростого для соціального психолога питання, як можливості та способи нейтралізації агресивної поведінки сконцентрованої маси. Непростого і в технологічному, і в моральному сенсі, адже нерідко дехто воліє видати за невмотивовану агресію справедливі дії громадян.

Але припустімо, що йдеться справді про соціально небезпечну поведінку СМ. Органи правопорядку зазвичай нейтралізують її за допомогою розчленування цієї СМ із застосуванням сили. Не випадає сперечатися, такий спосіб нейтралізації нерідко себе виправдовує, адже СМ в разі фізичного поділу на частини втрачає водночас і психологічні зв'язки, які її об'єднують, перетворюється на окремі скупчення індивідів, не здатні більше до спільної дії. Однак застосування сили може мати й непередбачувані наслідки, зокрема спровокувати утворення через деякий час ще численнішої та могутнішої агресивної юрби. Тому завжди краще, доки є змога, використовувати несилові способи впливу на СМ. До них належать перенесення її уваги на інші об'єкти (не пов'язані з об'єктом агресії), поширення в ній панічних настроїв за допомогою чуток тощо. А

найліпше, звісно, спробувати схилити агресивне зібрання людей до цивілізованого діалогу, ведення переговорів, запропонувати виділити для цього своїх представників.

Прагнучи змінити напрямок чи характер агресивних дій СМ, доцільно будувати звернення до неї, спираючись на психологічні механізми не стільки переконування, скільки навіювання, якому вона піддається легше, ніж переконуванню (Лебон, 2010). Разом з тим не слід і переоцінювати її піддатливості навіюванню. Як застерігає Г. Блумер (2010), ця піддатливість актуалізується лише в межах загального напрямку активності СМ і ні на йоту не відхиляється від нього.

Отже, потрібно пам'ятати, що всі способи психологічного впливу на СМ мають певні обмеження. Ці обмеження зумовлюються і передісторією її виникнення, і ситуацією, в якій вона діє, і, головне, тим, наскільки далеко зайшла її консолідація як колективного суб'єкта.

**Висновки.** Під масою правомірно розуміти більш-менш стабільну і значну за чисельністю (багатотисячну або й багатомільйонну) сукупність індивідів, що не має чіткої структури, проте характеризується істотною однорідністю психологічних рис та поведінки цих індивідів. Індивіди, які складають масу, в сучасних умовах є постійними споживачами повідомлень ЗМІ, що привертають загальну увагу. Це зближує поняття маси з уведеним Г. Тардом поняттям публіки і дає підстави розглядати його вчення як одну з підвалин психології мас.

Поняття маси відображає, з одного боку, знеособлення особистості, з другого – розмивання меж між великими соціальними групами. Проте традиційний поділ суспільства на великі групи не втрачає свого значення, хоча воно й зменшується. Маса існує як у певному сенсі паралельна до групової соціальна (і соціально-психологічна) реальність. Тому правильніше говорити не про зникнення великих груп, а про тенденцію до поширення в суспільстві масових психічних явищ і про спорядичне набуття суспільством масоподібного стану.

Маса перебуває зазвичай у просторово роз'єднаному, розпорошеному стані, але коли в ній виникають певні флуктуації, значні збурення, спровоковані найрізноманітнішими зовнішніми та внутрішніми чинниками, вона виявляє тенденцію до локалізованої концентрації, своєрідних згущень. Такі згущення маси прийнято називати натовпами, або юрбами. Останні перебувають у полі зору соціальної психології друге століття поспіль, однак поняття “натовп (чи юрба)” залишається дискусійним, вельми неоднозначним. На заваді науково коректному визначенню сутності та змістових меж цього поняття стоїть, зокрема, його демонізація (приписування натовпові переважно зловісних, можна сказати, нелюдських характеристик). Отже, доцільною видається заміна поняття “натовп” на більш емоційно нейтральний термін, позбавлений негативних конотацій. На цю

роль можна запропонувати термін “сконцентрована маса людей”, або просто “сконцентрована маса”.

Під сконцентрованою масою (СМ) слід розуміти відносно велику сукупність індивідів, що перебувають у більш або менш щільному безпосередньому контакті. При цьому належить розрізняти безладно сконцентровану масу (БСМ) і масовий суб'єкт спільної активності (МССА). Психічні процеси та особливості поведінки індивідів у БСМ нічим принципово не відрізняються від тих, що мають місце і в розпорошеній масі, лише можуть набувати екстраординарного або й патологічного вияву. Натомість поведінка МССА (байдуже, якими, позитивними чи негативними, постають його дії з погляду інтересів суспільного розвитку, ustalених у суспільстві норм і традицій) завжди є функцією колективної суб'єктності, що докорінно змінює перебіг психічних процесів, котрі відбуваються в МССА, переводить їх з індивідуального на надіндивідуальний рівень, утворюючи так звану колективну душу натовпу (Г. Лебон).

Незважаючи на вперте культивування в соціальній психології (особливо радянській та пострадянській) уявлень про відсутність у натовпів ознак організованості та структурованості, очевидно, що виникнення МССА є початковою фазою групоутворення. Причому групоутворення відбувається тут незрівнянно швидше і продуктивніше, ніж за умов рутинного повсякдення. Як засвідчує досвід поведінки людей на Майдані в період Помаранчевої революції та Революції Гідності, за певних обставин МССА може набувати виразних ознак своєї території спільноти (Л. Найдьонова, М. Найдьонов), не втрачаючи водночас здатності блискавично переходити, якщо цього вимагає наявна ситуація, до колективної самоорганізованої дії.

Досягнувши поставленої мети, МССА більш або менш швидко розсіюється, але якщо її досягнуто не повною мірою, він трансформується зазвичай в організаційно оформлений масовий рух, який так само може трансформуватись у подальшому в одну або й кілька політичних партій. Утім, за певних специфічних умов трансформація МССА може піти й дещо відмінним від цієї принципової схеми шляхом.

На сьогоднішній день соціальна психологія може запропонувати ймовірним споживачам своїх рекомендацій низку способів нейтралізації агресивної поведінки сконцентрованої маси людей, що має соціально небезпечний характер. Однак при цьому слід, по-перше, зважати на застереження морального плану, а по-друге, пам'ятати, що всі ці способи мають обмежений діапазон дієвості, зумовлений такими чинниками, як передісторія виникнення СМ, ситуація, в якій вона діє, і головне – ступінь консолідації її як колективного суб'єкта. Тому зусилля органів державної влади мають бути спрямовані передусім на запобігання соціально небезпечним ексцесам концентрації мас, а не на їх нейтралізацію.

Найближчі перспективи дальшого розроблення проблеми ми вбачаємо в уточненні змісту та наукового статусу таких понять, як “масова свідомість”, “масове несвідоме”, “масове суспільство”, “масові рухи” тощо, які є похідними від поняття “маса”.

### **Список використаних джерел**

- Андреева, Г. М. (2005). *Социальная психология* (5-е изд., испр. и доп.). Москва: Аспект Пресс.
- Балей, С. (1995). *Вибрані праці із соціальної і педагогічної психології*. Пер. і впоряд. Н. та С. Ткачових. Тернопіль.
- Блумер, Г. (2010). Коллективное поведение. В Д. Я. Райгородский (Ред.), *Психология масс: Хрестоматия* (с. 528–587). Самара: Бахрах-М.
- Васютинський, В. (2010). *Психологічні виміри спільноти*. Київ: Золоті ворота.
- Гозман, Л. Я., & Шестопап, Е. Б. (1996). *Политическая психология*. Ростов-на-Дону: Феникс.
- Горбатов, Д. С., & Байчик, А. В. (2018). Критика теории толпы Г. Лебона: историко-психологический аспект. *Вопросы психологии*, (3), 137–146.
- Грушин, Б. А. (1970). Логические принципы исследования массового сознания. *Вопросы философии*, (8), 91–99.
- Грушин, Б. А. (1987). *Массовое сознание: Опыт определения и проблемы исследования*. Москва: Политиздат.
- Журавлев, А. Л. (2009). Коллективный субъект: основные признаки, уровни и психологические типы. *Психологический журнал*, 30 (5), 72–80.
- Журавлев, А. Л., Соснин, В. А., & Красников, М. А. (2006). *Социальная психология*. Москва: Форум: Инфра-М.
- Канетти, Э. (2014). *Масса и власть*. Москва: АСТ.
- Лебон, Г. (2010). Психология масс. В Г. Лебон, *Психология народов и масс* (с. 171–378). Челябинск: Социум.
- Маяковский, В. В. (1970). *Сочинения в трех томах*. Т. 3. Поэмы. Пьесы. Москва: Художественная литература.
- Московичи, С. (1998). *Век толп: исторический трактат по психологии масс*. Москва: Центр психологии и психотерапии.
- Московичи, С. (Ред.). (2007). *Социальная психология* (7-е изд.). Санкт-Петербург: Питер.
- Найдынова Л. А. & Найдынов, М. І. (2005). Феномен Майдану: динаміка емоційних станів учасників. *Політичний портрет України*, (32), 46–58.
- Ольшанский, Д. В. (2001). *Психология масс*. Санкт-Петербург: Питер.
- Орбан-Лембрик, Л. Е. (2003). *Соціальна психологія*. Київ: Академвидав.
- Ортега-и-Гассет, Х. (2010). Восстание масс. В Д. Я. Райгородский (Ред.), *Психология масс: Хрестоматия* (с. 192–309). Самара: Бахрах-М.
- Петровский, А. В., & Ярошевский, М. Г. (Ред.). (1990). *Психология: Словарь* (2-е изд., испр. и доп.). Москва: Политиздат.
- Рошин, С. К. (1990). Психология толпы: анализ прошлых исследований и проблемы сегодняшнего дня. *Психологический журнал*, 11 (5), 3–16.

Семечкин, Н. И. (2001). *Социальная психология на рубеже веков: история, теория, исследования (Ч. 1)*. Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та.

Сигеле, С. (1998). Преступная толпа: Опыт коллективной психологии. В С. Сигеле, *Преступная толпа* (с. 11–116). Москва: Институт психологии РАН; КСП+.

Слюсаревський, М. М. (2010). Поведінковий підхід у політичній психології: термінологічний тезаурус, основні напрями і проблеми. *Соціальна психологія*, 1 (39), 3–17.

Слюсаревський, М. М. (2015). Соціальна психологія: погляд у минуле в ім'я грядущого. *Світогляд*, 3 (53), 18–21.

Сосюра, В. (1971). Червона зима. У В. Сосюра, *Твори в 10-ти томах* (Т. 6). Київ: Дніпро.

Тард, Г. (2015). *Общественное мнение и толпа* (Изд. 2-е). Москва: Ленанд.

Ухачевський, С. (2016). *Легенди нескореної зими*. Львів: Кальварія.

Федоркина, А. П. (2014). Современные направления исследования массового сознания. *Мир психологии*, (1), 230–240.

Фрейд, З. (2016). *Психология масс и анализ человеческого “Я”*. Москва: Азбука.

Цисінь, Лю. (2017). *Пам'ять про минуле землі: трилогія. Кн. 1: Проблема трьох тіл*. Київ: Форс Україна.

Шапар, В. Б. (кер.), Олефір, В. О., Куфлієвський, А. С., Фурманець Б. І., Рютін В. В., Гура, С. О. ... Шапар, О. В. (2009). *Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів*. Харків: Прапор.

Drury J., & Reicher, S. (2000). Collective action and psychological change: The emergence of new social identities. *British Journal of Social Psychology*, 39 (4), 579–604.

Drury J., & Stott, C. (2011). Contextualising the crowd in contemporary social science. *Contemporary Social Science*, 6 (3), 275–288.

Locher, D. A. (2002). *Collective behavior*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

Lubek, I., & Apfelbaum, E. (2000). A critical gaze and wistful glance at hand-book histories of social psychology: did the successive accounts by Gordon Allport and successors historiographically succeed? *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 36 (4), 405–428.

Milgram, S., & Toch, H. (1969). Collective Behaviour: Crowds and Social Movements. In G. Linzey, E. Aronson (Eds.), *The Handbook of social psychology* (pp. 507–610). Reading: Addison Wesley Publ. Co.

Reicher, S. (2001). The psychology of crowd dynamics. In M. A. Hogg, & R. S. Tindale (Eds.), *Blackwell handbook of social psychology: Group processes* (pp. 182–208). Oxford: Blackwell.

Samelson, F. (2000). Whig and anti-whig histories – and other curiosities of social psychology. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 36 (4), 499–506.

Spears, R., & Postmes, T. (2015). Group identity, social influence and collective action online: Extensions and application of the SIDE model. In S. S. Sundar (Ed.), *The handbook of psychology of communication technology* (pp. 23–46). Oxford: Blackwell.



Stott, C., & Drury, J. (2016). Contemporary understanding of riots: Classical crowd psychology, ideology and the social identity approach. *Public Understanding of Science*, 26 (1), 2–14.

### References

- Andreyeva, G. M. (2005). *Sotsialnaya psikhologiya*. Moscow: Aspekt Press. (in Russian)
- Balei, S. (1995). *Vybrani pratsi iz sotsialnoi i pedahohichnoi psikhologii*. Ternopil. (in Ukrainian)
- Blumer, G. (2010). Kollektivnoye povedeniye. In D. Ya. Raygorodskiy, *Psikhologiya mass. Khrestomatiya* (pp. 528–587). Samara: Bakhrakh-M. (in Russian)
- Vasiutynskiy, V. (2010). *Psikhologichni vymiry spilnoty*. Kyiv: Zoloti vorota. (in Ukrainian)
- Gozman, L. Ya., & Shestopal, Ye. B. (1996). *Politicheskaya psikhologiya*. Rostov-na-Donu: Feniks. (in Russian)
- Gorbatov, D. S., & Baychik, A. V. (2018). Kritika teorii tolpy G. Lebona: istoriko-psikhologicheskii aspekt. *Voprosy psikhologii*, 3, 137–146. (in Russian)
- Grushin, B. A. (1970). Logicheskiye printsypy issledovaniya massovogo soznaniya. *Voprosy filosofii*, 8, 91–99. (in Russian)
- Grushin, B. A. (1987). *Massovoye soznaniye: Opyt opredeleniya i problemy issledovaniya*. Moscow: Politizdat. (in Russian)
- Zhuravlev, A. L. (2009). Kollektivnyy subyekt: osnovnyye priznaki, urovni i psikhologicheskkiye tipy. *Psikhologicheskii zhurnal*, 30 (5), 72–80. (in Russian)
- Zhuravlev, A. L., Sosnin, V. A., & Krasnikov, M. A. (2006). *Sotsialnaya psikhologiya*. Moscow: Forum: Infra-M. (in Russian)
- Canetti, E. (2014). *Massa i vlast* [Masse und Macht]. Frankfurt/Main. (in Russian)
- Lebon, G. (2010). Psikhologiya mass. In G. Lebon, *Psikhologiya narodov i mass* (pp. 171–378). Chelyabinsk: Sotsium. (in Russian)
- Mayakovskiy, V. V. (1970). Sochineniya v trekh tomakh. In V. V. Mayakovskiy, *Poemy. Pyesy. Vol. 3* (pp. 2212–213). Moscow: Khudozhestvennaya literatura. (in Russian)
- Moscovici, S. (1998). *Vek tolpy: istoricheskiy traktat po psikhologii mass* [The Age of the Crowd: A Historical Treatise on Mass Psychology]. Moscow: Tsentr psikhologii i psikhoterapii. (in Russian)
- Moscovici, S. (2007). *Sotsialnaya psikhologiya* (7th ed.). St. Petersburg: Piter. (in Russian)
- Naydonova, L. A., & Naydonov, M. I. (2005). Fenomen Maidanu: dinamika emotsiynikh staniv uchasyukiv. *Politychnyi portret Ukrainy*, 32, 46–58. (in Ukrainian)
- Olshanskiy, D. V. (2001). *Psikhologiya mass*. St. Petersburg: Piter. (in Russian)
- Orban-Lembryk, L. E. (2003). *Sotsialna psikhologhiia*. Kyiv: Akademydav. (in Ukrainian)
- Ortega y Gasset, J. (2010). Vosstaniye mass [The revolt of the masses]. In D. Ya. Raygorodskiy (Ed.), *Psikhologiya mass. Khrestomatiya* (pp. 192–309). Samara: Bakhrakh-M. (in Russian)
- Petrovskiy, A. V., & Yaroshevskiy, M. G. (1990). *Psikhologiya: Slovar* (2nd ed.). Moscow: Politizdat. (in Russian)

- Roshchin, S. K. (1990). Psikhologiya tolpy: analiz proshlykh issledovaniy i problemy segodnyashnego dnya. *Psikhologicheskii zhurnal*, 11 (5), 3–16. (in Russian)
- Semechkin, N. I. (2001). *Sotsialnaya psikhologiya na rubezhe vekov: istoriya, teoriya, issledovaniya (Chast 1)*. Vladivostok: Izdatelstvo Dalnevostochnogo universiteta. (in Russian)
- Sighele, S. (1998). Prestupnaya tolpa: Opyt kollektivnoy psikhologii. In S. Sighele, *Prestupnaya tolpa [La coppia criminale]* (pp. 11–116). Moscow: Institut psikhologii RAN, KSP+. (in Russian)
- Slyusarevskyy, M. M. (2010). Povedinkovyi pidkhid u politychnii psykholohii: terminolohichniy tezaurus, osnovni napriamy i problemy. *Sotsialna psykholohiia*, 1 (39), 3–17. (in Ukrainian)
- Slyusarevskyy, M. M. (2015). Sotsialna psykholohiia: pohliad u mynule v imia hriadushchoho. *Svitohliad*, 3 (53), 18–21. (in Ukrainian)
- Sosiura, V. (1971). Chervona zyma. In Volodymyr Sosiura, *Tvory v 10 tomakh*. Vol. 6. Kyiv: Dnipro. (in Ukrainian)
- Tarde, G. (2015). *Obtshestvennoye mneniye i tolpa [L'Opinion et la Foule]*. Moscow: Lenand. (in Russian)
- Ukhachevskiy, S. (2016). *Lehendy neskorenoi zymy*. Lviv: Kalvariia. (in Ukrainian)
- Fedorkina, A. P. (2014). Sovremennyye napravleniya issledovaniya massovogo soznaniya. *Mir psikhologii*, 1, 230–240. (in Russian)
- Freid, Z. (2016). *Psikhologiya mass i analiz chelovecheskogo “Ya” [Group Psychology and the Analysis of the Ego]*. Moscow: Azbuka. (in Russian)
- Tsylin, Liu (2017). *Pamyat pro mynule zemli: trylohiia. Knyha 1: Problema trokh til*. Kyiv: Fors Ukraina. (in Ukrainian)
- Shapar, V. B. (2009). *Psykholohichniy tлумachnyi slovnyk naisuchasnishykh terminiv*. Kharkiv: Prapor. (in Ukrainian)
- Drury J., & Reicher, S. (2000). Collective action and psychological change: The emergence of new social identities. *British Journal of Social Psychology*, 39 (4), 579–604.
- Drury J., & Stott, C. (2011). Contextualising the crowd in contemporary social science. *Contemporary Social Science*, 6 (3), 275–288.
- Locher, D. A. (2002). *Collective behavior*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Lubek, I., & Apfelbaum, E. (2000). A critical gaze and wistful glance at hand-book histories of social psychology: did the successive accounts by Gordon Allport and successors historiographically succeed? *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 36 (4), 405–428.
- Milgram, S., & Toch, H. (1969). Collective Behaviour: Crowds and Social Movements. In G. Linzey, E. Aronson (Eds.), *The Handbook of social psychology* (pp. 507–610). Reading: Addison Wesley Publ. Co.
- Reicher, S. (2001). The psychology of crowd dynamics. In M. A. Hogg, & R. S. Tindale (Eds.), *Blackwell handbook of social psychology: Group processes* (pp. 182–208). Oxford: Blackwell.
- Samelson, F. (2000). Whig and anti-whig histories – and other curiosities of social psychology. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 36 (4), 499–506.

Spears, R., & Postmes, T. (2015). Group identity, social influence and collective action online: Extensions and application of the SIDE model. In S. S. Sundar (Ed.), *The handbook of psychology of communication technology* (pp. 23–46). Oxford: Blackwell.

Stott, C., & Drury, J. (2016). Contemporary understanding of riots: Classical crowd psychology, ideology and the social identity approach. *Public Understanding of Science*, 26 (1), 2–14.

**Mykola M. Slyusarevsky. Mass as a socio-psychological issue: scattered state and the phenomenon of concentration**

The article deals with reconceptualization of the fundamentals of mass psychology, which involves ordering of its specific conceptual apparatus and its specifications. The comparison and critical analysis of the present scientific concepts of mass legitimize its definition as a more or less stable and numerous (multi-thousand or multi-million) group of individuals that does not have a clear structure but is characterized by a considerable homogeneity of psychological characteristics and behavior of the individuals. It is stated that the concept of mass reflects, on one hand, depersonalization of an individual, and, on the other, blurring of the boundaries between large social groups. At the same time, the author puts forward the idea that mass, in a sense, exists as a reality parallel to the group social (and socio-psychological) reality. Therefore, it would be more correct to speak not about disappearance of large groups, but rather about a tendency of mass mental phenomena to spread in the society, as well as about society's sporadic acquisition of the mass-like state. It is shown that the usual state of mass is that of spatially disintegrated and dispersed, but when it undergoes significant perturbations, it has a tendency to localized concentration and peculiar condensation. Such mass concentration is commonly referred to as crowd. However, the concept of crowd is clearly debatable. Moreover, its interpretation is notably prejudiced or rather demonized. Therefore, it is suggested to replace it with the term "concentrated mass of people" or simply "concentrated mass" (CM). The author introduces the concepts of randomly concentrated mass (RCM) and mass subject of joint activities (MSJA), which describe qualitatively different states of CM (different types of crowds in traditional terms). It is argued that the emergence of MSJA is the initial phase of the group formation, which occurs much faster and more productively than in the everyday life routine. From this angle, the events of the Orange Revolution and the Revolution of Dignity are analyzed. The author considers possible MSJA transformations into mass movements, political parties and other forms of social activities. The ways of neutralizing CM aggressive behavior, which is socially dangerous, are discussed.

**Key words:** mass, mass psychology, mass behavior, mass psychic phenomena, crowd, concentrated mass (CM), randomly concentrated mass (RCM), mass subject of joint activities (MSJA).